

بایسته‌های تحقق دولت اسلامی مبتنی بر بیانات حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله)

حمیدرضا محمدی نجف‌آبادی^۱

مهدی خزاعی^۲

اولین همایش بین‌المللی گام دوم انقلاب؛ الگوی نظام انقلابی تمدن ساز

International Conference on the Second Step of the Revolution

چکیده

با وجود ورود به گام دوم انقلاب اسلامی، همچنان دولت اسلامی که حدود بیست سال قبل رهبر معظم انقلاب از تحقق نیافتن و ضرورت تحقق آن سخن گفته بودند، محقق نشده است. در مجموع رهبر معظم انقلاب در سخنرانی‌هایی که درباره فرایند تحقق اهداف انقلاب اسلامی داشته‌اند، تأکیدشان بر توقف ما در مرحله سوم یعنی دولت‌سازی، اهمیت آن و وابستگی تحقق مراحل بعدی به این مرحله بوده است؛ گویا در صورت تشکیل دولت اسلامی دیگر به تلاش چندانی برای ایجاد جامعه و تمدن اسلامی نیاز نیست.

اما چگونگی تحقق چنین دولتی با این ویژگی‌ها و وظایف، مسئله مهمی است. اگر بگوییم دولت مشکل از ساختارها، تشکیلات، زمامداران و ... است، ساختن چنین دولتی از کدام‌یک باید شروع شود؟ آیا ابتدا باید ساختارها و نهادها را اصلاح کرد یا باید از زمامداران آغاز کرد؟ لازمه تحقق چنین دولتی چیست؟ وقتی سخن از اسلامی شدن دولت می‌کنیم، یعنی چه چیزی باید اسلامی شود؟ به عبارت دقیق‌تر سؤال اصلی این پژوهش این است که بایسته‌های تحقق دولت اسلامی در شرایط فعلی جمهوری اسلامی مبتنی بر اندیشه رهبر معظم انقلاب (مدظله) چیست؟

پژوهش حاضر در تلاش است با تحلیل محتوای بیانات رهبر معظم انقلاب (مدظله) حول موضوع دولت اسلامی، به خصوص در مواردی که ایشان به تبیین فرایند تحقق اهداف انقلاب اسلامی و تحقق دولت اسلامی در این فرایند اشاره کرده‌اند، به پاسخ این سؤال دست یابد. در این تحقیق از روش تحلیل محتوای کیفی استفاده شده است. پس از کدگذاری و مقوله‌بندی بیانات رهبر معظم انقلاب، چهار بایسته اصلی تحقق دولت اسلامی، «زمامداران اسلامی»، «تشکیلات مدیریتی اسلامی»، «نظامات و ساختارهای اسلامی» و «الگوها

۱. پژوهشگر پژوهشکده شهید صدر (دانشگاه امام حسین(ع)) و دانشجوی دکتری اندیشه سیاسی دانشگاه امام صادق(ع)
۲. پژوهشگر پژوهشکده شهید صدر (دانشگاه امام حسین(ع)) و دانشجوی دکتری اندیشه سیاسی دانشگاه امام صادق(ع)

و معیارهای حکمرانی اسلامی» شناسایی شدند که در این میان «زمامداران اسلامی» از اهمیتی ویژه برای تحقق دولت اسلامی برخوردارند.

واژگان کلیدی

رهبر معظم انقلاب، دولت‌سازی، دولت اسلامی، فرایند انقلاب اسلامی، گام دوم

مقدمه

در حالی وارد گام دوم انقلاب شده‌ایم که حدود بیست سال از زمانی که رهبر انقلاب برای اولین بار در ۷۹/۹/۱۲ فرایند پنج‌گانه تحقق انقلاب اسلامی را به شکل مدون بیان کردند، می‌گذرد. از همان تاریخ تا کنون تأکید ایشان بر این نکته بوده است که ما در گام سوم این فرایند یعنی تحقق دولت اسلامی توقف کرده‌ایم و تا وقتی این گام برداشته نشود، تحقق گام‌های بعدی ممکن نخواهد بود. بنابراین گام دوم انقلاب اسلامی و اهداف آن در گرو تحقق دولت اسلامی است.

رهبر معظم انقلاب بارها درباره فرایند پنج‌گانه تحقق اهداف انقلاب اسلامی سخن گفته‌اند که مسیر حرکت و دورنمای انقلاب اسلامی را نشان می‌دهد. ایشان در تبیین این فرایند که از انقلاب اسلامی در سال ۵۷ آغاز شد و تا تمدن یا امت اسلامی استمرار دارد، می‌فرمایند: «فرایند تحقق هدف‌های اسلامی، يك فرایند طولانی و البته دشواری است... قدم اول که پُرهیجان‌تر و پُرسروصداتر از همه است، ایجاد انقلاب اسلامی است. کار آسانی نبود؛ لیکن این آسان‌ترین است. قدم بعدی، ترتب نظام اسلامی بر انقلاب اسلامی است... که این هم شد. قدم بعدی- که از اینها دشوارتر است- ایجاد دولت اسلامی است... ما الان در این مرحله قرار گرفته‌ایم و باید دائم تلاش ما این باشد... بعد از این مرحله، مرحله تالائی و تشعشع نظام اسلامی است؛ یعنی مرحله ایجاد کشور اسلامی. اگر این مرحله به وجود آمد، آن وقت برای مسلمان‌های عالم، الگو و اسوه می‌شویم: «لتكونوا شهداء على الناس». اگر توانستیم این مرحله را به سلامت طی کنیم- که از همت مردان و زنان مؤمن، این چیزها اصلاً بعید نیست- آن وقت مرحله بعدی، ایجاد دنیای اسلام است» (بیانات رهبری، ۸۰/۹/۲۱).

مجموع سخنرانی‌هایی که رهبر معظم انقلاب درباره این فرایند کرده‌اند تأکیدشان بر توقف

ما در مرحله سوم یعنی دولت‌سازی، اهمیت آن و وابستگی تحقق مراحل بعدی به این مرحله بوده است. گویا در صورت تشکیل دولت اسلامی دیگر تلاش چندانی برای ایجاد کشور و دنیای اسلامی یا در بیانات اخیر، جامعه و تمدن اسلامی نیست.

دولت اسلامی ویژگی‌ها و وظایفی متعدد دارد که رهبر معظم انقلاب (مدظله) در بیانات متعدد بدان اشاره فرموده‌اند؛ اما چگونگی تحقق چنین دولتی با این ویژگی‌ها و وظایف، مسئله مهمی است. اگر بگوییم دولت متشکل از ساختارها، برنامه‌ها و زمامداران آن است، ساختن چنین دولتی از کدام یک باید شروع شود؟ آیا ابتدا باید ساختارها و نهادها را اصلاح کرد یا باید از زمامداران یا از برنامه‌ها آغاز کرد؟ لازمه تحقق چنین دولتی چیست؟ وقتی سخن از اسلامی شدن دولت می‌کنیم، یعنی چه چیزی باید اسلامی شود؟ به عبارت دقیق‌تر سؤال اصلی این پژوهش این است که بایسته‌های تحقق دولت اسلامی در شرایط فعلی جمهوری اسلامی مبتنی بر اندیشه رهبر معظم انقلاب (مدظله) چیست؟ از این رو پژوهش حاضر در تلاش است با تحلیل محتوای بیانات رهبر معظم انقلاب (مدظله) حول موضوع دولت اسلامی، به خصوص در مواردی که ایشان به تبیین فرایند تحقق اهداف انقلاب اسلامی و تحقق دولت اسلامی در این فرایند اشاره کرده‌اند، به پاسخ این سؤال دست یابد.

مبانی مفهومی

برای روشن‌تر شدن مباحث بعدی لازم است برخی مفاهیم را که اغلب معنای رایجی مخالف آنچه در اینجا استفاده کرده‌ایم دارند، توضیح دهیم. شایان ذکر است این اختلاف معنا از آنجا ناشی می‌شود که این واژگان در ادبیات رهبر معظم انقلاب (مدظله) معنای خاصی دارند و چون این پژوهش قصد تحلیل محتوای بیانات ایشان را دارد، ضروری است معنای مدنظر ایشان معیار قرار گیرد.

۱. دولت

غالباً در ادبیات علوم سیاسی دولت معنایی وسیع شامل جمعیت، حکومت، سرزمین و حاکمیت دارد (نقیب‌زاده، ۱۳۸۸: ۵۵) و در برخی از تعاریف، دولت هم‌معنا با حکومت و در بعضی تعاریف، صفت مشخص‌کننده و یکی از عناصر آن بیان شده است (عالم، ۱۳۸۴:

۱۳۶). اما منظور از دولت در این پژوهش تشکیلات مدیریتی کشور (بیانات رهبری، ۹۶/۶/۶) است که محدود به قوه مجریه نیست و سایر نهادهایی را که عرفاً دولتی خوانده می‌شوند و همچنین نظامات اداره‌کننده کشور را دربرمی‌گیرد. در این باره ایشان می‌فرمایند: «در اینجا منظور از دولت، فقط قوه مجریه نیست؛ یعنی مجموع دستگاه‌های مدیریتی کشور که اداره یک کشور را برعهده دارند؛ نظامات گوناگون اداره‌کننده کشور» (بیانات رهبری، ۹۰/۷/۲۴).

۲. دولت اسلامی

دولت وقتی قید اسلامی به خود می‌گیرد می‌تواند معانی مختلفی را با خود همراه داشته باشد؛ از قبیل دولت مسلمانان، دولت مجری احکام اسلامی، دولت مبتنی بر مبانی اسلامی و ... . به نظر می‌رسد در نگاه رهبر معظم انقلاب (مدظله) دولتی اسلامی است که نه تنها مجری احکام اسلامی، بلکه برآمده از اعتقادات اسلامی و محقق‌کننده اهداف آن است و شاخص آن حکومت علوی است (بیانات رهبری، ۹۷/۶/۷) و براساس الگوها و معیارهای کاملاً اسلامی (۹۵/۱۲/۶) شکل گرفته است. از همین رو ایشان مکرر می‌فرمایند «هنوز خیلی فاصله داریم تا اینکه بتوانیم یک دولت اسلامی به وجود بیاوریم» (۹۶/۶/۶).

۳. بایسته‌های تحقق

منظور از بایسته‌ها آنچه دولت باید انجام دهد یا وظایف دولت اسلامی نیست بلکه مواردی است که برای تحقق و شکل‌گیری دولت اسلامی لازم است.

منظور از بایسته‌ها همچنین شاخص‌ها و ویژگی‌های دولت مطلوب اسلامی نیست. بایسته‌ها در واقع لازمه تحقق دولت اسلامی با آن ویژگی‌ها خواهد بود. برای مثال اگر عدالت شاخص و ویژگی دولت اسلامی باشد، در این صورت می‌توان گفت زمامداران عادل، قوانین و سازکارهای عادلانه و ... بایسته‌های تحقق دولت اسلامی هستند.

وقتی از بایسته‌های تحقق دولت اسلامی سخن می‌گوییم می‌خواهیم بدانیم شاخص‌ها و ویژگی‌های دولت مطلوب از چه چیزهایی باید شروع شود؟ چه چیز باید اسلامی شود تا دولت اسلامی شود؟

بنابراین برای یافتن بایسته‌های تحقق دولت اسلامی پژوهشگر به دنبال مضامینی بوده است که به نوعی نشان می‌دهد که اگر بخواهیم دولت اسلامی شکل بگیرد، برای مثال تغییرات ۱ و ۲ باید در بخش‌های الف و ب دولت اتفاق بیفتد. منظور از بایسته‌ها در این پژوهش بیشتر از خود تغییرات این است که این تغییرات در کدام بخش دولت باید رقم بخورد؟ به عبارت دیگر لازمه تحقق دولت تغییر در چه چیزی است؟

روش پژوهش و جمع‌آوری داده‌ها

این پژوهش از روش تحلیل محتوای کیفی بهره می‌برد و بر خلاف تحلیل محتوای کمی، جامعه آماری آن محدود و با انتخاب هدفمند بوده و به دنبال کشف بنیادین معانی و پیام‌ها و نه آمار کلان است و با رویکردی استقرایی سراغ متن می‌رود و پیام‌ها و مقوله‌ها را انتزاع می‌کند (ایمان، ۱۳۹۰: ۱۵-۴۴). رویکرد استقرایی در مقابل رویکرد قیاسی قرار می‌گیرد و در تلاش است از دل متن، مفاهیم و مقوله‌ها را استخراج کند؛ در صورتی که در رویکرد قیاسی نظریه‌ای پیشینی مقوله‌ها را مشخص می‌سازد و پژوهشگر در متن به جست‌وجوی آنها می‌پردازد (تبریزی، ۱۳۹۳: ۱۲۰-۱۲۷).

هولستی تحلیل محتوا را موضوع اصلی علمی می‌داند که در مورد انسان بحث می‌کنند. استعداد سخن گفتن برجسته‌ترین ویژگی انسانی و زبان جزء جدایی‌ناپذیر تفکر منطقی و همه عناصر مشخصه زندگی درونی اوست. تحلیل محتوا مسئله مرکزی مطالعات انسانی است و کوشش در این راه می‌تواند علوم اجتماعی و رفتاری را به شکل درخور توجهی تغییر دهد (هولستی، ۱۳۷۳: ۱۲).

برای تحلیل محتوا از گام‌های متفاوتی سخن گفته‌اند و در یک دسته‌بندی آن را به شش مرحله تقسیم کرده‌اند که عبارت‌اند از: ۱. تعیین مسئله پژوهش؛ ۲. تدوین سؤال‌ها و اهداف؛ ۳. تعریف متغیرها؛ ۴. نمونه‌گیری و انتخاب واحدهای تحلیل؛ ۵. کدگذاری و مقوله‌بندی؛ ۶. تحلیل و استخراج نتایج (مؤمنی راد و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۹۹). البته برخی گام مقوله‌بندی را در مراحل ابتدایی می‌آورند (فضل‌اللهی و ملکی توانا، ۱۳۸۹: ۷۸-۸۰) که بیشتر به رویکرد کمی و قیاسی تحلیل محتوا اشاره دارد. در ادامه گام‌های تحلیل محتوا در این پژوهش خواهد آمد.

در گام اول این پژوهش همه سخنرانی‌های دوازده‌گانه رهبر معظم انقلاب که ۹ سخنرانی به طور مستقیم در رابطه با فرایند تحقق اهداف پنج‌گانه انقلاب اسلامی است و در ۳ سخنرانی نیز به این موضوع اشاره کرده‌اند (جدول ۱) مورد مطالعه قرار گرفت و داده‌های اولیه مرتبط با تحقق مرحله سوم از این فرایند یعنی «دولت اسلامی» استخراج شد.

جدول ۱: بیانات رهبر معظم انقلاب (مدظله) درباره مراحل پنج‌گانه تحقق اهداف انقلاب اسلامی

ردیف	تاریخ	عنوان
۱	۱۳۹۷/۰۳/۰۷	بیانات در دیدار جمعی از دانشجویان
۲	۱۳۹۶/۰۶/۰۶	بیانات در دیدار طلاب حوزه‌های علمیه استان تهران
۳	۱۳۹۵/۰۲/۰۶	دیدار اعضای شورای عالی «مرکز الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت»
۴	۱۳۹۰/۰۷/۲۴	بیانات در دیدار دانشجویان کرمانشاه
۵	۱۳۸۷/۰۷/۰۷	بیانات در دیدار دانشجویان
۶	۱۳۸۵/۰۷/۲۵	بیانات در دیدار دانشجویان نمونه و نمایندگان تشکل‌های مختلف دانشجویی
۷	۱۳۸۴/۰۶/۰۸	بیانات در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیئت دولت
۸	۱۳۸۴/۰۵/۲۸	بیانات در خطبه‌های نماز جمعه
۹	۱۳۸۳/۰۸/۰۶	بیانات در دیدار کارگزاران نظام
۱۰	۱۳۸۰/۰۹/۲۱	بیانات در دیدار کارگزاران نظام
۱۱	۱۳۷۹/۰۹/۱۲	بیانات در دیدار کارگزاران نظام
۱۲	۱۳۷۰/۱۱/۱۴	بیانات در دیدار جمعی از مهمانان خارجی

تأکید بر سخنرانی‌های جدول فوق بدان علت بوده است که در این مجموعه رهبر معظم انقلاب یا به تبیین مراحل پنج‌گانه انقلاب پرداخته‌اند یا به این فرایند اشاره کرده‌اند که مرحله سوم آن مرحله تحقق «دولت اسلامی» است. از آنجا که مبتنی بر همین بیانات، ما در این مرحله توقف کرده‌ایم و هنوز موفق به تشکیل دولت اسلامی نشده‌ایم، ایشان در این مجموعه بیانات توجهی ویژه به بایسته‌های تحقق این مرحله داشته‌اند؛ لذا این مجموعه با موضوع این پژوهش همخوانی بسیاری دارد.

با توجه به اهمیت «فرایند تحقق اهداف انقلاب اسلامی» بیانات معظم له در این رابطه نیاز به جست‌وجوی چندانی نداشت، اما برای اتقان بیشتر کلیدواژه‌های «فرایند انقلاب اسلامی»، «تمدن اسلامی»، «هدف انقلاب اسلامی»، «مراحل انقلاب اسلامی»، «زنجیره اهداف نظام اسلامی» نیز در بیانات ایشان و همچنین جستارهای موضوعی تارنمای «دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله العظمی خامنه‌ای» (مدظله) جست‌وجو شدند تا مطلبی از قلم نیفتد. در مجموع در داده‌های مستخرج از این سخنرانی‌ها به موضوعات مختلفی از قبیل وظایف دولت اسلامی، معنای دولت اسلامی، ویژگی‌های زمامداران دولت و ... اشاره شده بود. از آنجا که موضوع این پژوهش بایسته‌های تحقق دولت اسلامی است، از سایر داده‌ها مانند اهمیت تشکیل دولت اسلامی، وظایف و ویژگی‌های زمامداران آن و ... که ارتباط مستقیمی با موضوع نداشتند، چشم‌پوشی شد و در نهایت ۱۹ مفهوم (کد) به دست آمد.

با توجه به اینکه موضوع دولت اسلامی و تحقق آن اهمیت بسیاری دارد، احتمال می‌رفت به طور مستقل در سخنرانی‌های دیگر نیز بدان پرداخته شده باشد؛ بنابراین جستارهای موضوعی با موضوعات «دولت اسلامی»، «دولت کریمه»، «دولت دینی»، «دولت عدالت‌مدار» و «دولت‌های اسلامی» که از تارنمای «دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله العظمی خامنه‌ای» (مدظله) استخراج شده بودند، مورد مطالعه قرار گرفتند. از میان حدود ۱۰۰ مورد مطالعه‌شده، اغلب موارد ارتباط چندانی با موضوع تحقیق نداشتند و بیشتر به ویژگی‌ها و وظایف دولت، مطابق الگوی مطلوب دولت اسلامی و برخی هم به موضوع کشورهای اسلامی منطقه پرداخته بودند و نه بایسته‌های تحقق دولت اسلامی. در نهایت مجموعه داده‌های کدگذاری‌شده (مفهوم) به ۲۴ عدد رسید که در مراحل بعدی مقوله‌بندی اولیه و نهایی شدند.

همچنین در این پژوهش از نرم‌افزار تحلیل محتوای NVivo برای برخی تحلیل‌های کمی و ترسیم نمودارها کمک گرفته شد.

یافته‌های پژوهش و تحلیل محتوا

چنان که گفته شد، تعداد یافته‌های مرتبط با دولت اسلامی چندین برابر یافته‌های یادشده در جدول ۲ بوده است که با توجه به خاص بودن موضوع پژوهش بسیاری از آنها حذف شدند و در جدول زیر تنها یافته‌هایی بیان شده‌اند که به نوعی پاسخ پرسش پژوهش هستند و مشخص

می‌کنند برای محقق شدن دولت اسلامی چه چیزی باید اصلاح شود: ساختارها و قوانین، زمامداران، الگوها و ... با توجه به کیفی بودن این پژوهش، قطعاً پژوهشگر حضور پررنگی در آن دارد اما همه تلاش بر این بوده است که پیش‌فرض‌ها به حداقل برسد.

در برخی موارد تفکیک بین وظایف دولت یا مجریان آن با بایسته‌های تحقق دولت اسلامی دشوار بوده است. در این موارد پژوهشگر اصالت را به متن و ظاهر کلام داده و برداشت خود را نادیده گرفته است.

برای یافتن داده‌های مرتبط با سؤال پژوهش به مضامینی مثل «برای تحقق دولت اسلامی (یا شاخص‌های اصلی آن) باید ...»؛ «لازمه تحقق دولت اسلامی ...»؛ «دولت اسلامی یعنی ...»؛ «دولت اسلامی دولتی است که ...» و مضامینی از این دست توجه شده است.

جدول ۲: داده‌های مرتبط و مفاهیم مستخرج از آن (کدگذاری)

ردیف	داده	تاریخ	مفهوم
۱	مرحله بعد از نظام انقلابی، ایجاد دولت انقلابی است که ارکان آن انقلاب را از بن‌دندان باور کرده و دنبال انقلاب باشند.	۹۷/۳/۷	دولت اسلامی یعنی دولتی که زمامداران آن باورمند به انقلاب اسلامی هستند.
۲	بعد از این، ایجاد یک دولت اسلامی است؛ یعنی [ایجاد] تشکیلات مدیریتی اسلامی برای کشور؛ ما در این قضیه هنوز خیلی فاصله داریم تا به مقصود برسیم.	۹۶/۶/۶	ایجاد دولت اسلامی یعنی ایجاد تشکیلات مدیریتی اسلامی
۳	تشکیل دولت اسلامی یعنی تشکیل دولتی براساس الگوها و معیارهای کاملاً اسلامی	۹۵/۲/۶	دولت اسلامی یعنی دولتی براساس الگوها و معیارهای کاملاً اسلامی
۴	دولت اسلامی، یعنی سازکارها و نهادسازی‌های لازم برای ایجاد آن جامعه اسلامی	۹۰/۷/۲۴	دولت اسلامی یعنی ایجاد سازکارهای لازم برای جامعه اسلامی
۵	دولت اسلامی، یعنی سازکارها و نهادسازی‌های لازم برای ایجاد آن جامعه اسلامی	۹۰/۷/۲۴	دولت اسلامی یعنی نهادسازی لازم برای جامعه اسلامی
۶	در اینجا منظور از دولت، فقط قوه مجریه نیست؛ یعنی مجموع دستگاه‌های مدیریتی کشور که اداره یک کشور را برعهده دارند.	۹۰/۷/۲۴	ایجاد دولت اسلامی یعنی اسلامی شدن مجموع دستگاه‌های مدیریتی کشور
۷	[دولت اسلامی یعنی] نظامات گوناگون اداره‌کننده کشور	۹۰/۷/۲۴	ایجاد دولت اسلامی یعنی تولید نظامات اسلامی برای اداره کشور

۸	تحقق این واقعیت‌ها در زندگی مردم، مردان و عناصر مؤمن و معتقد به خودش را - که دارای صفات و خصوصیات لازم هم باشند- می‌طلبد؛ این می‌شود دولت اسلامی.	۸۴/۶/۸	تحقق دولت اسلامی وابسته است به وجود مردان و عناصر مؤمن، معتقد و دارای صفات لازم
۹	دولت اسلامی شامل همه کارگزاران نظام اسلامی است؛ نه فقط قوه مجریه؛ یعنی حکومت‌گران و خدمتگزاران عمومی... این می‌شود دولت اسلامی.	۸۴/۶/۸	دولت اسلامی یعنی همه کارگزاران نظام اسلامی
۱۰	بنابراین اسم ما دولت اسلامی باشد، کافی نیست؛ باید عمل و جهت‌گیری ما اسلامی باشد.	۸۴/۶/۸	برای تحقق دولت اسلامی باید عمل و جهت‌گیری زمامداران اسلامی شود.
۱۱	اگر دولت ما اسلامی شد، آن وقت کشورمان اسلامی خواهد شد. اگر من و شما در معاشرت‌مان، در رفتارمان، در طلب مال‌مان، در مجاهدت‌مان، نتوانستیم خود را به حد نصاب برسانیم، از آن دانشجو، از آن جوان بازاری... چه توقعی می‌توانیم داشته باشیم که اسلامی عمل کنند؟	۸۴/۶/۸	اسلامی شدن دولت یعنی زمامداران خود را به حد نصاب لازم برسانند.
۱۲	معنای شعار دولت اسلامی این است که ما می‌خواهیم اعمال فردی، رفتار با مردم، رفتار بین خودمان، و رفتار با نظام‌های بین‌المللی و نظام سلطه امروز جهانی را به معیارها و ضوابط اسلامی نزدیک‌تر کنیم.	۸۴/۶/۸	شعار دولت اسلامی یعنی اسلامی شدن رفتار زمامداران به لحاظ فردی، با مردم، بین خودشان، با نظام‌های بین‌المللی و ...
۱۳	دستگاه حاکمه کشور در عمل خود، در سازماندهی خود و در چگونگی رفتار خود، به طور کامل اسلامی عمل کند که من چند سال قبل عرض کردم که مرحله بعد از نظام اسلامی، دولت اسلامی است.	۸۴/۵/۲۸	دولت اسلامی یعنی دستگاه حاکمه کشور اسلامی عمل کند.
۱۴	در این راه [دولت اسلامی] هم حرکت کردیم. مسئولان مؤمنی، وزرای خوبی، نمایندگان خوبی، رؤسای جمهور بالیامنی، یکی پس از دیگری امور کشور را بر عهده گرفتند؛ اما دولت اسلامی‌ای که بتواند مقاصدی را که ملت ایران و انقلاب عظیم آنها داشت، تأمین کند، دولتی است که در آن رشوه نباشد، فساد اداری نباشد، ویژه‌خواری نباشد، کم‌کاری نباشد، بی‌اعتنایی به مردم نباشد، میل به اشرافی‌گری نباشد، حیف و میل بیت‌المال نباشد، و دیگر چیزهایی که در یک دولت اسلامی لازم است.	۸۴/۵/۲۸	در راستای تحقق دولت اسلامی تا کنون زمامداران خوبی داشته‌ایم، اما برای تحقق کامل آن نباید زمامداران فاسد باشند.

<p>در صورت تحقق دولت اسلامی، یعنی اصلاح مسئولان، کشور اسلامی به وجود می‌آید.</p>	<p>۸۴/۵/۲۸</p>	<p>اما عدالت و صلاح مسئولان همیشه لازم است...! اگر به توفیق الهی بتوانیم در این جهت خود را کامل کنیم و قدم‌هایی را که تا امروز بحمدالله برداشته شده، کامل کنیم، آن وقت کشور اسلامی به همان شکلی که گفتیم، به وجود خواهد آمد؛ یعنی دولت اسلامی می‌تواند کشور اسلامی به وجود بیاورد.</p>	<p>۱۵</p>
<p>دولت یعنی مسئولان قوای مجریه، قضاییه و مقننه و دولت اسلامی یعنی اسلامی شدن آنها</p>	<p>۸۳/۸/۶</p>	<p>باید دولت اسلامی را ایجاد کنیم. امروز دولت ما- یعنی مسئولان قوه مجریه، قوه قضاییه، قوه مقننه، که مجموع اینها دولت اسلامی است- سهم خوبی از حقایق اسلامی و ارزش‌های اسلامی را دارد؛ اما کافی نیست؛ اولش خود من. باید بیشتر به سمت اسلامی شدن، مسلمان شدن و مؤمنانه و مسلمانانه زندگی کردن برویم. باید به سمت زندگی علوی برویم.</p>	<p>۱۶</p>
<p>دولت یعنی مسئولان و ایجاد دولت اسلامی یعنی مسئولان اسلامی شوند تا به تبع آن جامعه اسلامی شود.</p>	<p>۸۰/۹/۲۱</p>	<p>قدم بعدی- که از اینها دشوارتر است- ایجاد دولت اسلامی است. دولت نه به معنای هیئت وزیران؛ یعنی مجموعه کارگزاران حکومت؛ یعنی من و شما. ما باید به معنای واقعی کلمه، در درون این نظام اسلامی، اسلامی شویم. این مشکل‌تر از مراحل قبلی است. ما مسئولان باید خود را بسازیم؛ مرتب با خود کلنجار برویم؛ یکدیگر را به حق وصیت کنیم؛ یکدیگر را ارشاد کنیم؛ مثل آینه‌ای در مقابل یکدیگر، عیوب‌مان را صادقانه به هم نشان دهیم؛ بنا را بر رفع عیب بگذاریم و خود را روز به روز بهتر کنیم. هرکس هم که جدیداً مسئولیت را بر عهده می‌گیرد، با این نیت و با این هدف مسئولیت را قبول کند که می‌خواهد برای خدمت به مردم، یک انسان صالح شود. آن وقت می‌شود تشکیل دولت اسلامی.... دوره پیش از انقلاب گذشت که بعضی کسان فقط به خود می‌پرداختند. ما آن وقت به آنها ایراد می‌گرفتیم که به فکر جامعه و مردم هم باشید. گفت: آن یک گلیم خویش به در می‌برد ز موج وین سعی می‌کند که بگیرد غریق را می‌گفتیم به فکر غریق‌ها هم باشید؛ فقط به فکر نجات خودتان نباشید. الان آن زمان نیست؛ حالا من و شما اگر به فکر خودمان باشیم، به طور طبیعی غریق‌ها را نجات داده‌ایم. اگر ما خود را اصلاح کنیم، جامعه اصلاح شده است. پس تشکیل دولت اسلامی، مرحله سوم است.</p>	<p>۱۷</p>

<p>برای تشکیل دولت اسلامی مسئولان باید خود را با ضوابط و شرایط لازم تطبیق کنند.</p>	<p>۷۹/۹/۱۲</p>	<p>بعد از آنکه نظام اسلامی پیش آمد، نوبت به تشکیل دولت اسلامی به معنای حقیقی می‌رسد؛ یا به تعبیر روشن‌تر، تشکیل منش و روش دولتمردان یعنی ماها به گونه اسلامی؛ چون این در وهله اول فراهم نیست؛ به تدریج و با تلاش باید به وجود آید. مسئولان و دولتمردان باید خودشان را با ضوابط و شرایطی که متعلق به یک مسئول دولت اسلامی است، تطبیق کنند. یا چنان افرادی اگر هستند سر کار بیایند؛ یا اگر ناقص‌اند، خودشان را به سمت کمال در آن جهت حرکت دهند و پیش ببرند. این مرحله سوم است که از آن تعبیر به ایجاد دولت اسلامی می‌کنیم. نظام اسلامی قبلاً آمده، اکنون دولت باید اسلامی شود. دولت به معنای عام، نه به معنای هیئت وزراء؛ یعنی قوای سه‌گانه، مسئولان کشور، رهبری و همه.</p>	<p>۱۸</p>
<p>مسئولان خود را مبتنی بر الگوهای اسلامی اصلاح کنند.</p>	<p>۷۹/۹/۱۲</p>	<p>البته اگر در رأس کار یک امام معصوم مثل امیر المؤمنین- علیه الصلاه و السلام- باشد که قولش، فعلش و منشش الگوست، کار برای کارگزاران نظام آسان‌تر است؛ چون نسخه کامل را در اختیار دارند و در همه چیزش هدایت هست. وقتی آدمی مثل من در رأس کار باشد، البته کار کارگزاران مشکل‌تر است؛ ولی ثواب‌شان هم بیشتر است. اگر توانستند در این راه حرکت کنند، اجر الهی‌شان بیشتر خواهد شد. هر کدام از شما تلاش کنید که برای این مسئولیت‌ها خودتان را با الگوی اسلامی منطبق سازید.</p>	<p>۱۹</p>
<p>برای رسیدن به دولت مطلوب باید از الگوی حکومت علوی تبعیت کرد.</p>	<p>۹۷/۶/۷</p>	<p>آنچه ما به عنوان دولت اسلامی و حکومت اسلامی بایستی به طور دائم در نظر داشته باشیم این است که باید حکومت علوی را معیار خودمان قرار بدهیم، خودمان را با حکومت علوی بسنجیم؛ هر مقداری که بین ما و آن حکومت فاصله است، آن را عقب‌ماندگی به حساب بیاوریم.</p>	<p>۲۰</p>
<p>وجود مسئولان دارای سلامت اعتقادی، اخلاقی و عملکردی لازمه تحقق اولین شاخص دولت اسلامی است.</p>	<p>۹۲/۶/۶</p>	<p>اولین شاخص [دولت اسلامی]، شاخص اعتقادی و اخلاقی است- به خصوص در مسئولان رده‌های بالا- سلامت اعتقادی، سلامت اخلاقی، سلامت عملکردی که از اعتقاد درست و نگاه درست به حقایق جامعه ناشی می‌شود.</p>	<p>۲۱</p>

وجود مسئولان دارای روحیه خدمت، لازمه تحقق دومین شاخص دولت اسلامی است.	۹۲/۶/۶	شاخص دوّم [دولت اسلامی]، مسئله خدمت به خلق است؛ روحیه خدمت، که این گفتمان اصلی دولت اسلامی همین خدمت است؛ اصلاً فلسفه وجود ما جز این نیست؛ ما آمده‌ایم خدمت کنیم به مردم و هیچ چیز نباید ما را از این وظیفه غافل کند.	۲۲
وجود مسئولان دارای سلامت اقتصادی لازمه تحقق چهارمین شاخص دولت اسلامی است.	۹۲/۶/۶	[شاخص چهارم دولت اسلامی] سلامت اقتصادی و مبارزه با فساد است. ببینید منصب حکومتی، جایگاه قدرت و منابع مالی است؛ وسوسه‌ها در اینجا انسان را راحت نمی‌گذارد. حالا شما به خودتان نگاه نکنید که متدینید و سطح بالا هستید و مقاومت می‌کنید در مقابل این وسوسه‌ها؛ در درجات پایین ممکن است در مقابل این وسوسه‌ها نتوانند مقاومت بکنند.	۲۳
وجود دستگاه دارای سلامت اقتصادی، بدون فساد و دارای نظارت، لازمه تحقق چهارمین شاخص دولت اسلامی است.	۹۲/۶/۶	[شاخص چهارم دولت اسلامی] سلامت اقتصادی و مبارزه با فساد است... شما باید چشم بصیر بینای خودتان را بر سرتاسر این دستگاهی که زیر اشراف شماسست و تحت مدیریت شماسست، آنچنان بگسترانید که نگذارید در یک گوشه‌ای ناسلامتی اقتصادی به وجود بیاید و این وسوسه‌ها کارگر بشود. حتی قبل از آنکه دستگاه‌های نظارتی وارد بشوند؛ خب، ما دستگاه‌های نظارتی در کشور داریم ... لکن قبل از آنکه نوبت به آنها برسد، خود مدیر دستگاه مراقب سلامت [آن] باشد و این احتیاج دارد به نگاه دائم؛ غفلت نباید کرد.	۲۴

۲۴ مفهومی که در مرحله اول از مجموع بیانات رهبر معظم انقلاب استخراج شد در مقوله‌بندی اولیه در قالب ۹ بسته معنایی انتزاع و در گام بعد در ۴ مقوله محوری تجمیع شدند. جدول ۳ این بسته‌بندی معنایی و مقوله‌های مستخرج از آن را به نمایش می‌گذارد.

جدول ۳: فرایند انتزاع مقوله‌های محوری از مفاهیم

مقوله‌های محوری	بسته‌های معنایی	مفاهیم	
اسلامی شدن زاممداران بایسته تحقق دولت اسلامی	باورمندی مسئولان به انقلاب لازمه تحقق دولت اسلامی	دولت اسلامی یعنی دولتی که زمامداران آن باورمند به انقلاب اسلامی هستند.	۱
		تحقق دولت اسلامی وابسته است به وجود مردمان و عناصر مؤمن، معتقد و دارای صفات لازم.	۲
	دولت یعنی مسئولان	دولت یعنی مسئولان و ایجاد دولت اسلامی یعنی مسئولان اسلامی شوند تا به تبع آن جامعه اسلامی شود.	۳
		دولت یعنی مسئولان قوای مجریه، قضاییه و مقننه و دولت اسلامی یعنی اسلامی شدن آنها	۴
		دولت اسلامی یعنی همه کارگزاران نظام اسلامی	۵
	تحقق دولت اسلامی منوط به اصلاح مسئولان	در صورت تحقق دولت اسلامی، یعنی اصلاح مسئولان، کشور اسلامی به وجود می‌آید.	۶
		وجود مسئولان دارای سلامت اعتقادی، اخلاقی و عملکردی لازمه تحقق اولین شاخص دولت اسلامی است.	۷
		وجود مسئولان دارای روحیه خدمت، لازمه تحقق دومین شاخص دولت اسلامی است.	۸
		وجود مسئولان دارای سلامت اقتصادی لازمه تحقق چهارمین شاخص دولت اسلامی است.	۹
		برای تشکیل دولت اسلامی مسئولان باید خود را با ضوابط و شرایط لازم، تطبیق کنند.	۱۰
		اسلامی شدن دولت یعنی زمامداران خود را به حد نصاب لازم برسانند.	۱۱
		برای تحقق دولت اسلامی باید عمل و جهت‌گیری زمامداران اسلامی شود.	۱۲
	تحقق دولت اسلامی منوط به وجود مسئولانی با رفتار و عمل صالح	شعار دولت اسلامی یعنی اسلامی شدن رفتار زمامداران به لحاظ فردی، با مردم، بین خودشان، با نظام‌های بین‌المللی و ...	۱۳
		در راستای تحقق دولت اسلامی تا کنون زمامداران خوبی داشته‌ایم، اما برای تحقق کامل آن نباید زمامداران فاسد باشند.	۱۴

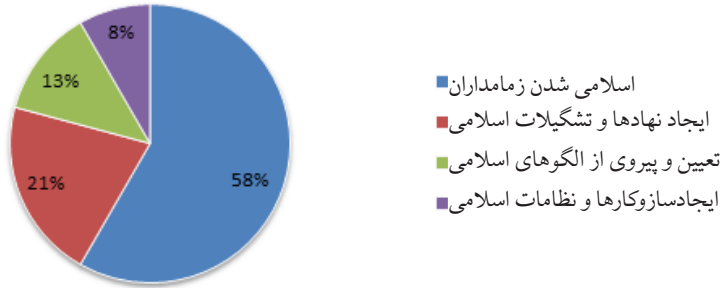

ایجاد نهادها و تشکیلات اسلامی بایسته تحقق دولت اسلامی	دولت اسلامی یعنی اسلامی شدن تشکیلات مدیریتی	ایجاد دولت اسلامی یعنی ایجاد تشکیلات مدیریتی اسلامی	۱۵
		وجود دستگاه دارای سلامت اقتصادی، بدون فساد و دارای نظارت، لازمه تحقق چهارمین شاخص دولت اسلامی است.	۱۶
		دولت اسلامی یعنی دستگاه حاکمه کشور اسلامی عمل کند.	۱۷
		ایجاد دولت اسلامی یعنی اسلامی شدن مجموع دستگاه‌های مدیریتی کشور	۱۸
تعیین و پیروی از الگوهای اسلامی بایسته تحقق دولت اسلامی	دولت اسلامی یعنی دولت مبتنی بر الگوهای اسلامی	دولت اسلامی یعنی دولتی براساس الگوها و معیارهای کاملا اسلامی	۲۲
		مسئولان خود را مبتنی بر الگوهای اسلامی اصلاح کنند.	۲۳
	ضرورت تبعیت از الگوهای اسلامی برای تشکیل دولت اسلامی	برای رسیدن به دولت مطلوب باید از الگوی حکومت علوی تبعیت کرد.	۲۴
		دولت اسلامی یعنی ایجاد سازکارهای لازم برای جامعه اسلامی	۲۰
ایجاد سازکارها و نظامات اسلامی بایسته تحقق دولت اسلامی	دولت اسلامی یعنی ایجاد سازکارها و نظامات اسلامی	ایجاد دولت اسلامی یعنی تولید نظامات اسلامی برای اداره کشور	۲۱

چنان که مشاهده شد، از مجموع یافته‌ها چهار مقوله محوری انتزاع شده است که می‌توان آنها را به عنوان بایسته‌های اصلی تحقق دولت اسلامی برشمرد. به ترتیب فراوانی مفاهیم استخراج شده از بیانات رهبر معظم انقلاب ذیل این چهار مقوله عبارت‌اند از: اسلامی شدن زمامداران، ایجاد نهادها و تشکیلات اسلامی، تعیین و پیروی از الگوهای اسلامی، ایجاد سازکارها و نظامات اسلامی

نمودار ۱: فراوانی مفاهیم ذیل مقوله‌های محوری

اگرچه این پژوهش کیفی است، اما نگاهی به فراوانی واژگان نیز می‌تواند تأییدی بر نتایج این پژوهش باشد. ابرمفهومی زیر، فراوانی ۷۰ واژه پرتکرارتر در داده‌های جدول ۲ را نشان می‌دهد که مجموع بیانات رهبر معظم انقلاب درباره بایسته‌های تحقق دولت اسلامی است. شایان ذکر است در این ابرمفهومی فقط کلمات بالای چهار حرف لحاظ شده‌اند و عبارات ربطی و افعال یا عباراتی که هیچ ارتباطی با موضوع نداشته‌اند حذف شده‌اند.

نمودار ۲: ابرمفهومی فراوانی واژگان

اسلامی شدن زمامداران

روش کدگذاری در تحلیل محتوا به خوبی نمی‌تواند نسبت مفاهیم را مشخص کند، زیرا یک مفهوم می‌تواند از یک جمله استخراج شده باشد یا از یک پاراگراف یا یک صفحه، و روش تفاوتی بین این سه قائل نیست؛ در صورتی که برای مثال داده‌های مرتبط با زمامداران دولت اسلامی در بیانات مقام معظم رهبری بر خلاف سایر مقولات، اغلب در چندین پاراگراف مورد تأکید جدی قرار گرفته است و روش نمی‌تواند شدت تأکید را به خوبی نشان دهد. با این حال پررنگ‌ترین بایسته تحقق دولت اسلامی در بیانات رهبر معظم انقلاب، به لحاظ فراوانی نیز اسلامی شدن زمامداران دولت اسلامی است؛ چنان که ۵۸ درصد از مفاهیم استخراج‌شده مرتبط با موضوع زمامداران است. در نمودار ۲ نیز واژه‌هایی مثل مسئولان، خودمان، دولتمردان و ... که اشاره به زمامداران دولت اسلامی دارد از واژه‌های پر تکرار هستند.

اهمیت این موضوع در بیانات رهبری تا جایی است که در مواردی دولت مجازاً به مسئولان آن تعبیر شده است (بیانات در تاریخ‌های ۸۰/۹/۲۰، ۸۳/۸/۶، ۷۹/۹/۱۲) که نشان از اهمیت آن دارد.

اسلامی شدن زمامداران هم مرتبط با مسئولان حاضر در هر دولتی است که بیشتر جنبه اصلاح و خودسازی پیدا می‌کند و هم به معنای انتخاب و به کارگیری صحیح مسئولان آینده دولت‌هاست که بیشتر به تربیت زمامداران و انتخاب و گزینش صحیح آنها باز می‌گردد. ناگفته نماند منظور از زمامداران دولت، محدود به قوه مجریه نیست و همه مسئولان دخیل در اداره امور کشور را شامل می‌شود (بیانات رهبری، ۸۳/۸/۶).

در مسئله ساختار و کارگزاران سه رویکرد کلی وجود دارد: گروهی معتقد به اولویت کارگزاران نسبت به ساختار هستند؛ گروه دیگر ساختارها را بر کارگزاران اولویت می‌دهند و گروه سوم نیز در تلاش برای فائق آمدن بر این دوگانه هستند (حقیقت، ۱۳۸۹: ۱۴۸). اما در این بین جدای از مباحث نظری، به نظر می‌رسد رهبر معظم انقلاب برای شرایط امروز جمهوری اسلامی که با تحقق مراحل انقلاب اسلامی و نظام اسلامی بسیاری از ساختارها شکل گرفته است، به عنوان راه‌حلی کاربردی اولویت را به اصلاح کارگزاران می‌دهند و می‌فرمایند: «سؤال کردند که «اشکالاتی که ما امروز در جامعه مشاهده می‌کنیم - همین کمبودها و همین

اشکالاتی که شماها بعضی‌اش را گفتید به ساختار برمی‌گردد یا به کارگزاران؟» ... من مشکلی در ساختار نمی‌بینم. بله، ما کارگزارها اشکال داریم؛ در این شکی نیست. کارگزارها کوتاهی دارند، سلیق گوناگون دارند، ناتوانی‌هایی دارند، کمبودهایی دارند، و نتیجه این می‌شود که گاهی در حرکت اشتباه می‌کنیم. اشتباه ماها هم مثل اشتباه اشخاص عادی نیست؛ ما وقتی اشتباه می‌کنیم، اشتباه‌مان شکاف‌های بزرگی در متن جامعه به وجود می‌آورد» (بیانات رهبری، ۹۸/۲/۱).

ایجاد نهادها و تشکیلات اسلامی

اساساً منظور از دولت نهادها و تشکیلاتی برای اداره کشور است و برای اسلامی شدن دولت نیز ناچار باید این تشکیلات و نهادها اسلامی شوند. شایان ذکر است در بیانات رهبر معظم انقلاب که انتهای بند قبل آمد، منظور از ساختار قانون اساسی و ساختار کلان کشور است و نه نهادهای اجرایی و مدیریتی کشور؛ بنابراین ایجاد و اصلاح نهادها و تشکیلات مدیریتی اسلامی برای کشور یکی دیگر از بایسته‌های تحقق دولت اسلامی است.

تعیین و پیروی از الگوهای اسلامی

این بایسته گرچه نسبت به دو مورد قبل کمتر در امر دولت‌سازی مورد توجه قرار گرفته است، اما باید دانست در مواردی که رهبر معظم انقلاب به موضوع ضرورت الگو پرداختند، به طور مفصل بر آن تأکید کرده‌اند؛ چنان که در بیانات ۷۹/۹/۱۲ به تفصیل ابعاد الگوی دولت اسلامی را با تأکید بر سیره حکومتی امیرالمؤمنین (ع) باز کرده‌اند. تأکید بر الگوی حکمرانی امیرالمؤمنین (ع) ویژگی مهم این بایسته است؛ چنان که می‌فرمایند: «آنچه ما به عنوان دولت اسلامی و حکومت اسلامی بایستی به طور دائم در نظر داشته باشیم این است که باید حکومت علوی را معیار خودمان قرار بدهیم» (بیانات رهبری، ۹۷/۶/۷).

البته به این نکته نیز باید دقت کرد که بایسته «تعیین و پیروی از الگوهای اسلامی» ارتباطی وثیق با دو بایسته قبلی و به خصوص بایسته اول دارد و به نوعی آنها را تقویت می‌کند؛ زیرا تعیین و پیروی از الگوهای اسلامی باید توسط زمامداران و تشکیلات اسلامی انجام گیرد.

ایجاد سازِ کارها و نظامات اسلامی

منظور از تولید نظامات در این بیانات به معنای «نظام‌سازی» نیست، بلکه معنایی معطوف سازِ کار و آیین‌نامه‌ها دارد که اصلاح این سازِ کارها می‌تواند موجب تسریع در تحقق دولت اسلامی شود که البته با توجه به اهمیت بایسته‌های قبلی کمتر مورد تأکید رهبر معظم انقلاب قرار گرفته است.

نتیجه‌گیری

با توجه به اهمیت دولت اسلامی به عنوان یکی از گام‌های تحقق اهداف انقلاب اسلامی و توقف بیست ساله ما در این گام، دغدغه و مسئله این پژوهش از ابتدا این بود که برای تحقق دولت اسلامی چه چیزی باید اسلامی شود و به عبارت دیگر بایسته‌های تحقق این گام مهم چیست؟ از این رو با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی سراغ بیانات رهبر معظم انقلاب رفتیم. با کدگذاری و مقوله‌بندی بیانات تعیین شده، مشخص شد چهار بایسته اصلی را می‌توان زمامداران، نهادها و تشکیلات، الگوها و سازِ کارها دانست که اگر آنها اسلامی شوند، ان‌شاءالله دولت نیز اسلامی خواهد شد. در این بین نشان داده شد که زمامداران نقشی ویژه در تحقق این گام دارند و به عبارت بهتر هر کجا رهبر معظم انقلاب از محقق نشدن این گام سخن می‌گویند، یکی از ابعاد مهم آن فقدان زمامداران شایسته و در تراز دولت اسلامی است که تربیت و به کارگیری چنین زمامدارانی خود مستلزم پژوهش‌هایی دیگر است و امید می‌رود مورد توجه سایر پژوهشگران قرار گیرد.

گام دوم انقلاب اسلامی و اهداف آن همچنان در گلوگاه تحقق دولت اسلامی است و تحقق دولت اسلامی نیز منتظر زمامدارانی تراز و شایسته است. شاید از همین رو رهبر معظم انقلاب در بیانیه گام دوم بارِ تحقق آن را به عهده مدیران و کارگزاران جوان می‌گذارد و می‌فرماید: «مدیران جوان، کارگزاران جوان، اندیشمندان جوان، فعالان جوان، در همه میدان‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و بین‌المللی و نیز در عرصه‌های دین و اخلاق و معنویت و عدالت، باید شانه‌های خود را به زیر بار مسئولیت دهند، از تجربه‌ها و عبرت‌های گذشته بهره‌گیرند، نگاه انقلابی و روحیه انقلابی و عمل جهادی را به کار بندند و ایران عزیز را الگوی کامل نظام پیشرفته اسلامی بسازند» (بیانیه گام دوم).

منابع

- ایمان، محمدتقی و محمودرضا نوشادی (۱۳۹۰). «تحلیل محتوای کیفی»، مجله پژوهش، س ۳، ش ۲.
- بیانات رهبر معظم انقلاب (مدظله).
- تبریزی، منصوره (۱۳۹۳). «تحلیل محتوای کیفی از منظر رویکردهای قیاسی و استقرایی»، مجله علوم اجتماعی، ش ۶۴.
- حقیقت، سیدصادق (۱۳۸۹). «مسئله ساختار- کارگزار در علوم اجتماعی»، مجله روش‌شناسی علوم پژوهشی، س ۱۶، ش ۶۴.
- عالم، عبدالرحمن (۱۳۸۴). بنیادهای علم سیاست، تهران: نشر نی.
- فضل‌الهی، سیف‌اله و منصوره ملکی توانا (۱۳۸۹). «روش‌شناسی تحلیل محتوا»، مجله پژوهش، س ۲، ش اول.
- مؤمنی‌راد، اکبر و دیگران (۱۳۹۲). «تحلیل محتوای کیفی در آیین پژوهش: مراحل و اعتبار نتایج»، مجله اندازه‌گیری تربیتی، س ۴، ش ۱۴.
- نقیب‌زاده، احمد (۱۳۸۸). تاریخ دیپلماسی و روابط بین‌الملل، تهران: نشر قومس.
- هولستی، آل‌آر (۱۳۷۳). تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی، ترجمه نادر سالارزاده امیری، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.

